

BERTHA ZOLTÁN

Az „emberi élet magasbalendítése”

Makkai Sándorról

BERTHA ZOLTÁN (1955) Debrecen

A teológia, a vallásbölcselet tudós professzora, a traumatikus történelmi fejlemények éles szemű értelmezője, a nemzeti közösség lelki megújítására elszánt energikus egyházi vezető – a hit, a tudás, az értelem minden eszközével – a gyökeresen személyes és kollektív megigazulás legvégső feltételeit és lehetőségeit kutatta, vagyis a keresztyén üdvösségtan eleven egzisztenciális jelentőségének tudatosításával a konkrét és véges emberség létadottságait közvetlenül a végtelen értékabszolútumok felemelő szellemi dimenzióihoz viszonyította és kapcsolta. Olyan perspektívákat kínált az egyes ember, a história szorongató valóságába vetett magyarság s bármely sorsközösség, de az egész emberiség számára is, amelyek a hitelví és hitlénységű megmaradás és minőségesszemei kiteljesedés biztosítékaira és reménységforrásaira világíthattak rá. Hiszen nemhogy az életidő és az élettartam eredendő korlátai, de még az azon belüli szenvedéstapasztalat mélybe húzó kilátástalanságai sem szakíthatják el az emberi lényt önnön teremtményi és megválthatósági esélyeitől: éppen az esendőségben feltámasztható átvalóulásigény szükségképpeniségétől. S ha az üdvözülés reménye ott fokozódik, ahol az áldozat és az áldozatosság, a szenvedés és a sorsvállalás spirituális-erkölcsi hatalma növekedik, akkor egész nemzetek és nemzetrészek, így a kisebbségi helyzetbe taszított magyarok hit- és identitásmegetartó vállalkozása sem kevesebb, mint a transzcendentálisan szavatolt egyetemes humánus – benne az öntökéletesítő akarat, a morális perfekcionizmus – örök érvényű megnyilatkozása. Ekképpen az erdélyi magyar szellem is „arra van hivatva, hogy kicsiny lehetőségek között, nagy erőfeszítéssel egyetemesen emberi szellemmé legyen” – ahogyan azt Makkai Sándor nemzetélettani programja, heroikus etikai maximája a húszas években megfogalmazta.

Makkai Sándor munkásságának szellemi jelentősége, gondolkodói, ideológusi rangja meghatározó volt a Trianon utáni időkben, s megkerülhetetlen maradt napjainkig is. Ő valóban az „erdélyi irodalom sokoldalú, nagy tekintélyű és igen nagy hatású egyénisége volt”, „aki mind az egyházi, mind a közéletben vezető szerepet töltött be, regény- és tanulmányíróként egyaránt a kisebbségi irodalom lelki vezetői és ösztönző egyéniségei közé tartozott” (Pomogáts Béla szavai szerint is). Szenvedélyes, mindenés írástudói, polihisztóri aktivizmusa (hiszen még verseket is írt, sőt, festett is), grandiózus életműve hatalmas gondolati és műfaji horizontokat fog tehát át. A máig inspiratív Ady-monográfia, a *Magyar fa sorsa* („mely bizonyonnyal méltó” a költőhöz Németh László szerint is), a modern hitmélyítő protestáns teológiai, valláselméleti, művelődéstörténeti, kultúrfilozófiai, irodalomkritikai vagy nemzetnevelési nagyesszé-sorozatai az *Öntudatos kálvinizmustól A mi utunkig* vagy az *Örök Erdélyig*, a Bethlen Gábort (*Egyedül*) vagy Széchenyit (*Harc a szobor ellen*) megidéző portrékon át a kritikai önvizsgálatban gyökerező nemzetszemléletet körvonalazó és így a felelőtlen illúziókat szertefosztató *Magunk revíziójáig* (amely 1931-ben jótékonyan rázta fel a szellemi közéletet, s amely Móricz Zsigmond szerint a kisebbségi magyar sorsproblémák boncolgatása révén a közös, integer magyar lelkiség, „a múlt, a nép és az ifjúság kérdésére” ad válaszokat), továbbá a történelmi, társadalmi, lélektani regényműfaj jeles alkotásai az *Ördögsekértől* a *Holttengerig*: csupán jelezhetik azokat a területeket és csúcspontokat, amelyek a lassan mégiscsak megvalósuló újrakiadások révén is az irodalom-, egyház- és eszmetörténeti áttekintések súlypontjait képezhetik majd. Az utóbbi évtizedek szórványos – bár jelentős – tanulmányai között, amelyek a Makkai-életmű egy-egy aspektusára vonatkoztak (Cseke Péter, Dávid Gyula, Cs. Gyimesi Éva, Szőcs István, Láng Gusztáv, Pomogáts Béla, Kozma Zsolt, Végh Balázs Béla, K. Lengyel Zsolt, Lakner Lajos, Imre László, Nagy Pál, Veres Ildikó és mások tollából), illetve Veress Károly *Egy létparadoxon színe és visszája* (*Hermeneutikai kísérlet a nem lehet-probléma megnyitására*) című, 2003-ban közreadott, egyszerre nagyszabású, összefoglaló és minuciózus szellem- és hatástörténeti tanulmánykötete mellett elsősorban teológiai és filológiai teljesítményekkel az utóbbi időkben a Debreceni Református Hittudományi Egyetem

tanára és kutatója (jelenleg a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke), ifj. Fekete Károly jelentkezett, aki 1997-ben közzétett *Makkai Sándor gyakorlati teológiai munkássága*, valamint *Egyházunk egyik ébresztője: Makkai Sándor* (2001) című monográfiáiban részletező pontossággal tekintette át a keresztyén gondolkodó egész rendkívüli távlatú teológiai életművét: a vallástudomány és vallástörténet, a szisztematika-teológia, az egyházismeret (az ekkleziaszтика), a liturgika, az igehirdetés-tan (a homiletika), a hitoktatás (a katechetika), a személyes és közösségi lelki gondozás, a poimenika és a pasztorálteológia, a református dogmatika és missziológia számtalan területét elkülönítve és átölelve egyszerre. *Tudománnyal és a hit pajzsával – Válogatott Makkai-tanulmányok* (2008) című újabb kötetében ifj. Fekete Károly ugyancsak „végigjárja Makkai Sándor életének és munkásságának legfontosabb állomásait. Bemutatja professzori pályáját, pedagógiai és vallás-pedagógiai munkásságát, a nemzeti öntudat fontosságát valló nézeteit, a gyülekezetnevelést és a nemzetnevelést összekapcsoló koncepcióját, közéleti szerepvállalásait, vallásfilozófiai nézeteinek ösztönzőit, baráti kapcsolatainak szemléleti megalapozottságát. Elemzi irodalmi munkásságát, valamint közli Makkai Sándor népbírói tárgyalásainak iratait, a vádiratot és a védőbeszédet” – összegezi mindezt Görömbei András. Vagyis „mai üzeneteket és tanulságokat is faggat” (Vitéz Ferenc), s igazolja, hogy „nem ábrándkergetés az élet, a politika nagy kérdéseinek keresztyén megoldása” (Imre László).

Mindazonáltal igen nehéz vállalkozás lenne valamifajta teljességigényű nagymonográfiával állni elő arról a Makkairól, akinek a „pap, a tanult, tudós elme s a művész adják egyénisége alapvonásait” (Várkonyi Nándorral szólva), akinek – a kiváló bécsi emigráns filozófiatörténész, Hanák Tibor szerint – „úgyszólván minden probléma írássá változott keze alatt”, s akiben „teológus és író egymást kölcsönösen áthatva és emelve egyesülnek” (Hegedűs Loránt). Vagy a kolozsvári Kozma Zsoltot idézve: „átfogó, a teljesség igényével megírandó feldolgozásnak nemcsak az az akadály, hogy erre a feladatra csak olyan vállalkozhat, aki filozófus, teológus, irodalomtörténész, sőt pszichológus egy személyben, tehát kongeniális Makkaival, hanem az is, hogy ez kortársi feladat lenne, márpedig erről le kell mondanunk.”

Az mindenesetre bizonyos, hogy Makkai korszakosan nagy ívű fejtegetésekkel bővítette mindazt, ami Kós Károly, Kuncz Aladár, Reményik Sándor és mások nézeteiben a transzszilvanizmusról, az erdélyi magyarság sorskérdéseiről kikristályosodott. Kikerekítve a kisebbségi humánus különleges értéktani téziseit, miszerint a kisebbség „nemzeti jellemét és sajátosságait mindig egyetemesen emberi ideálok szolgálatába állíthatja és kultúrájában keresheti és megközelítheti a nemzeteket összekötő nagy, közös értékek csúcsait. A kisebbségek vannak hivatva, már csak szükségképpen, a helyzetükből következő szenvedéseiknél fogva is, egy nemesebb humánus, egy egyetemesebb emberi szellemiség, egy, a nemzeteket összekötő kultúra és végre az igazi embertestvériség nagy-szerű és gyógyító jövőjének előkészítésére. Semmi szenvedés nem volt és nem lesz ok nélküli, sőt egyenesen gondviselészerű lesz a világ életében, ha a kisebbségek ezt az isteni hivatásukat megértik, vállalják és odaadóan munkálni fogják.” Szilárd meggyőződése mindamelllett, hogy az erdélyi és a kisebbségi sors öntörvényű értéksajátosságainak maradéktalan érvényesítése, amikor egyrészt a közösségi létezés nélkülözhetetlen feltételeként szolgál, másrészt az egységes, egész magyarság számára is okvetlen értékbecsülést, értékgazdagodást jelenthet. Az autochton és autonóm erdélyiség ha közvetlenül emelkedik az értékek univerzalitásához, az az integer nemzet egészének is a javára válik. Az erdélyi önállóság az organikus kultúrnemzet életének a szintéziselvű kiteljesedését is elősegíti, előmozdítja tehát. „Az erdélyi magyar kisebbség, amely arra van utalva, hogy önerejéből önmaga életét élje, sohase elégedhetik meg a legszűkebb és legelmaradottabb felfogásokkal, hanem mindig a legtágabb horizontú és modern világnívóhoz kell igazodnia, hogy a maga sajátos nemzeti értékeit azokhoz mérve művelje ki.” S ennek jegyében pedig „az erdélyi irodalom nem függvény többé, hanem önálló élet. Szellemében, tradícióiban, eszményeiben magyar irodalom, de problémáiban, irányításában, íróiban és közönségében erdélyi irodalom”; „önmaga irányítja sorsát, és nagykorú arra, hogy tennivalóit maga szabja meg és hajtsa végre”. S így – mint sajátos létforma – maga a kisebbségiség egyszerre „a humánus örök magaslatait jobban megközelítő és mélyebben emberi kell hogy legyen”. Mindezeket az *Egy önmeghatározás tanulságai (Jegyzetek a transzszilvanizmusról)* című alapvető tanulmányában Láng Gusztáv is idézi, s azt fejtegeti és rögzíti, hogy Makkai Sándor nézetei alapján is bizton állítható: „a kisebbségi művelődés megalapozásában elsőrendű szerepet játszanak messianisztikus erkölcsi elvek. Nemcsak a kisebbségek

»megváltó« küldetésére vonatkozik ez, hanem az egyénnek és közösségnek viszonyára is. Makkai utópizmusa abban a feltételezésben áll, hogy – mivel a kisebbséget nem kötik politikai stb. érdekek – az egyén is, és minden egyén képes ilyen »érdekmentesen« viszonyulni saját identitásához, létrehozva azt a »lelki impériumot«, mely a változott történelmi helyzetű magyarság igazi hazája.” Makkai rendületlenül, mindig „külön is hangsúlyozta a kultúra fontosságát, hiszen egy kisebbségben élő népcsoportnak nem annyira politikai tevékenységével, inkább szellemi alkotómunkájával és művelődési értékeivel kell igazolnia önmagát” (ahogyan Pomogáts Béla foglalja ezt össze). S mindezek nyomán Végh Balázs Béla is akkurátusan értekezik arról, hogy a transzszilván magyar kisebbség és a „transzszilvanizmus kánonja számára elsősorban Erdély történelmi múltja releváns, benne található meg az értelmező »az erdélyi szellem tulajdonképpen történeti alkotóvonásait, kifejlődését, örökségét«. Makkai tanulmányaiban rendszeresen visszatérő fogalompár a lélek és a szellem, sohasem mulasztja el felhívni a figyelmet ennek a két fogalomnak a fontosságára és együvé tartozására.” Mert „szerinte az erdélyiség lényegében: hit, a megmaradásba, az önerőbe, a saját értéktartó képességekbe, az egyetemes szintjére való felemelkedés lehetőségeibe vetett hit” (amint azt Veress Károly állapítja meg). Cs. Gyimesi Éva pedig azt summázza, hogy Makkai transzszilvanizmusát „a keresztényi önfeláldozás és Istenbe vetett jó reménység szelleme hatja át”. Kétségtelenül: a remény és a vágy (Nagy György terminológiájával: a teleologikus transzszilvanista bizakodás, „lelkesültség”, „desirabilitás”) perspektíváiban érvényesülve.

Makkai valóban tántoríthatatlanul mindegyre azt hirdette és nyomatékosította, hogy az örök krisztusi eszmény élő valóságába vetett hit és bizodalom a világban is érvényre juttathatja a szép, a jó és az igaz legfőbb religiózus és axiomatikus metafizikai értékformáit („az egész emberi kultúra megszentelését”), s ezáltal az istenkövető és hivatástudatos ember fölébe nőhet sorsának, helyzetének és nyomorúságainak. Az „emberi élet magasbalendítése”, az ember önmaga fölé emelése segíthet a túlélésben, az értékek szummitását, a feltétlen életnormát jelentő Isten szeretete (az onnan származó és az oda irányuló szeretet) biztos támaszt nyújthat az emberlét értéktudatos, ennélfogva jövőt érdemlő folytonosságához. „Mert az a jelentés, amit a hit megragad, az életnek mélyebb, örökkévaló jelentése, és így az egész életmegvalósulásra kiható, döntő jelentő ereje van. A hitnek mérhetetlenül nagyobb az életformáló ereje, mint az értelemnek” – szögezi le egyik alaptétele. (A hit és a vallás prioritásáról, kultúrantropológiai fundamentumáról oly sokak között a kortárs Hamvas Béla ugyancsak azt állítja, hogy a „vallás minden lét legmélyebb pontja: az élet transzcendens csúcsa, amiből az élet értelme fakad, célja, szépsége, gazdagsága”; a „vallás az emberi élet ihlete”; vagy Németh László, hogy a kultúrának mint „állapotnak legmélyebb megnyilatkozása a valóságos érzés”; vagy később a vallásfilozófus Mircea Eliade is, hogy az „ember vallási viselkedése hozzájárul ahhoz, hogy megőrződjék a világ szentsége”). Ugyanakkor – Végh Balázs Béla értékelméleti elemzése szerint – a Makkai-féle eszmei és „irodalmi kánon jellemzője, hogy tartalmazza a nemzeti kisebbség szellemi életének összes számba vehető értékeit, rangkülönbség nélkül: »a tudományos, művészi, erkölcsi és vallási értékek mint önértékek egyformán drágák, nélkülözhetetlenek és a kultúra egészében egyformán értékesítendőkk«. Az önértékekre összpontosító kisebbségi kánon sajátos funkciót tölt be egy közösség szellemi életében: az értékörzését, amely megengedi ugyan a különféle orientáció keveredését, de az értékválságot vagy az értékcserét már nehezen viseli vagy tűri el.” A „hitből fakadó erkölcsiség”, a „hit, a természetesség, a felelősség, a megismerés, a gyakorlatosság Makkai Sándor homo moralisának a lényegi meghatározói” – boncolgatja Fábrián Ernő –, s hogy ilyenképpen az igazi önérték, „öncél csak a kultúrában, az értékek szintjén, az alkotásokban valósulhat meg”. Mindez együttesen: a „lélekszuverenitás”, „az üdvösség forradalma, az egyetlen életdiadal” (ahogyan Németh László definiálja); „Makkai forradalma az evangéliumé: a magasabb emberrégió kel föl az alacsonyabb ellen”; s ez az entuziasztikus „vallásigény”, „vallásforradalom” („türelmetlen makacsság”) a „mai kereszténységgel az örök kereszténységért” vív: az „ember kozmikus talpatát akarja fölemelni, ember és világ viszonyát javítani”.

Makkai Sándor teoretikus eszméinek alakulásában jelentékeny ihlető szerepet játszottak a jeles elődök és kortársak Schneller Istvántól Böhm Károlyig, Bartók Györgyig, főként a neokantiánus filozófia ismeretelméleti és axiológiai képviselői, s természetesen Karl Barth és a dialektikai teológia követői, illetve Ravasz László vagy a keresztény egzisztencialista szemléletmódhoz kötődő Tavasz Sándor. Abban a vállalkozásban, amely az elbürokratizálódás veszélyével küzdő egyházat misszióivá, a missziót pedig egyházivá tenni igyekezett (hogy tehát „a hitből fakadó szeretet hatal-

mának organizált és fölszerelt felszabadítása” tisztán érvényesüljön), Makkainak kiváló értői és munkatársai akadtak, de támadtak szintén elkötelezett vitapartnerei is. Izgalmasak például a Victor Jánossal folytatott polémiában felmerülő álláspontok, nevezetesen hogy Makkai a masszív erdélyi népegyházi szemlélet talajáról indulva bízik a missziós egyház küldetésbetöltő erejében, míg Victor a bomló keretekre reflektálva kívánja a külmisszió, a kifelé irányuló szolgálatok, a keresztyén egyesületi mozgalmak energiáit mozgósítani és kiterjeszteni. Népelemmel az egyházzért: egyik jelmondatos alapcélja volt ez az egyházkormányzó Makkainak. Hogy az egyház valóban „a rábízott nép életének lelki irányítója, mindennapi munkájának megszentelője, szenvedéseiben vigasztalója és a hitből fakadó szeretet tevékeny közösségébe szervezője”, a magyarság pedig igazán „lelki nemzet” lehessen. És így vált ez az eszme később – egyébként a marosvécsi íróközösségnek vagy irodalmi parlamentnek, az Erdélyi Helikonnak szintúgy oszlopos tagjává váló – Makkai Sándor püspöki programjává is, amely maradandó egyháztörténeti jelentőségre tett szert, mégpedig a „sajátos erdélyi kegyesség kohójaként”, az evangéliumi szellem küldetéses apostoli hírvivőjeként, a pontos helyzetfelmérés és problémafelvetés, az őszinteség, a bátor helyállás, az elvi és gyakorlati teológiai igényesség képviselőjeként. „A nemzeti lét földi adottság, de isteni ajándék, a nemzethez tartozás pedig isteni kiválasztás eredménye, de ugyanakkor emberi misszió is” – vallja Makkai, s hogy a krisztusi út az elidegeníthetetlenül és sajátosan értékes nemzeti sajátosságok, kulturális identitástartalmainak megőrzésére elszánt magatartáselveket is magába foglalja, egyszersmind az elkötelezettséget: a lelki-kulturális nemzeti önazonosságot megtartó és kiteljesítő küzdelem örökös folytatásához. A nemzet nem Isten (így a nemzetvallás nem abszolutizálható), de eszköz a világ megszentelődése számára. Makkai szerint „a nemzet a népiség alapján álló olyan közösség, melyet történelmi múlt és szellemi kultúra öntudatosított a maga fenntartására és megvalósítására. Az egyház a nemzet életében a lelki őrálló, a prófétai tiszt hordozója avégre, hogy ez az öntudat Isten Igéjének mértéke alatt álljon, tisztuljon és érvényesüljön.” A nemzeti hivatástudat Isten akarata szerinti szakralizált megnyilatkozása pedig így garantáltan az egyetemes emberség jelzőfényévé válik. S az egyház egyetemessége viszont arra int, hogy nem szabad eltüntetni azokat a páratlan vonásokat, amelyeket egy-egy nemzeti közösség reprezentál. Mert „a keresztyénség az Isten világának gazdagságát és dicsőségét szemléli és magasztalja abban, hogy Isten a lelkek világrendjét páratlan és pótolhatatlan nemzeti lelkületek típusaiból állítja össze, s minden nemzet előtt ott látja állani azt a feladatot, hogy az illető nemzet a maga sajátos módján, nemzeti lelkülete sajátos vonásainak megnevelésével vegyen részt az emberiség nagy lelki egységének, az Isten országának létrehozásában”; így „az a legéleterősebb keresztyénség, amely a maga egész tisztaságában nemzeti eszménnyé tud válni és az a legértékesebb nemzeti élet, amely a nemzet minden életrevaló tulajdonságával tiszta keresztyénné tud lenni”. „A keresztyénség szerint, mint az egyes embereknek, éppúgy az egyes nemzeteknek is külön, pótolhatatlan hivatásuk van e földön, az Isten munkájában és a világ megszentelése, az élet istenivé válása nem valami elszíntelenítő nivellálás, hanem ellenkezőleg: az egyes nemzetek nemzeti sajátosságainak megnevelése, szent kifejlése által remélhető.” S az első világháborús trauma után (konstatálja Makkai): a nemzetek meg is érezték azt, hogy emberi mivoltuk nemzeti és „történelmi sajátosságaik öntudatos kiművelésében, nem pedig azoknak feláldozásában áll” (ráadásul egy olyan általánosság kedvéért, amely csak hamis és sötét – kommunista vagy másfajta szupranacionális, birodalmi – zsarnokságot takar). És a kortárs Karácsony Sándor is kiemelte (a sajátos társaslélektani szempontokat kantiánus fogalmakkal dúsítva), hogy mindez olyasmiről, „ami pedagógiai irodalmunkban valóban sokkal inkább »kellő« idáig, mint »való«: filozófiai egységbe látása és tudományosan módszeres egységben tartása a nemzetnevelés problémájának”; megoldva „a nemzetnevelés fogalmában rejtőző belső pedagógiai problémát: a nemzet, amint van, eszköz, a nemzet, amint lennie kell, öncél”. Felfogásában elengedhetetlen „a politikai döntésekkel szétdarabolt magyarság számára a határok fölötti lelki egység” létrehozása; ezért „Makkai Sándor a »lelki impérium« kialakítását és folyamatos erősítését nemcsak az irodalom, a szellemi alkotás dimenzióiban tartja fontosnak, hanem egy *egyetemes magyar önértéktudat* kialakítása és megerősítése terén is” (miként azt Dávid Gyula taglalja). A trianoni szétszórás ellenében az összetartozás szilárdítására serkent: „Nem nyugodhatunk abba bele soha, hogy az összetört nagy tükrök üvegcserepei más napot sugározzanak vissza, s hogy a nemzet Génuszának arcát akármelyik is torzképpen tükrözze. Minden nehézség dacára, *innen és túl*, azon kell fáradozunk, hogy szellemi egységünk éppen maradjon, s ha új vonások tűnnek fel benne, az ne idegenséget és elszakadást,

hanem gazdagodást jelentsen mindenik rész számára.” A személyes, az individuális és a szétdarabolható, szétszaggatható nemzeti élet együttes megszentelésének, „magasba lendítésének” Makkai-féle elképzelése a két háború közötti magyar szellemtörténet jellegadó (Babitstól Németh Lászlóig és a felsorolható többiekig húzódnó) vonulatához tartozott. De igen érdekes és tanulságos, ahogyan e vágyképzetnek a megfogalmazódásával még szóhasználatában is egybecseng például a nemzedéktárs katolikus Sík Sándor fejtegetése arról, hogy „magyarnak lenni: erkölcsi lendület” és feladat; s hogy a magyar hivatástól kezdettől elválaszthatatlan annak vallásos lendülete. *Szent magyarság* című könyvében ő is úgy boncolgatja és összegezi, hogy „magyarnak lenni annyit jelent, mint kereszténynek lenni”. (Ugyanez – a számtalan változat között – Szerb Antaltól ekképpen hangzik: „kereszténynek lenni és magyarnak lenni csaknem ezer éven át teljesen egyet jelentett”; vagy később Czine Mihálytól: „kereszténység és magyarság – a katolikusok kereszténynek, a protestánsok kereszténynek mondják magukat – már több mint ezer esztendeje szinte teljesen egyet jelent”.) S mindez Sík Sándor szerint egyetemes hitet, keresztény hitet a magyarság hivatásában, szeretetet, együttérzést, cselekvést kíván – azt, ami erkölcsi lelkiismeretből fakad. A magyarság erkölcsi fogalmába pedig a hivatás apostoli, vértanúi, vallási, Istenben bízó küzdelem, az emberi, történelmi számítás fölötti remény tartozik elsőrendűen bele; mint Petőfinél (akit többször idéz): „Isten csodája, hogy még áll hazánk.” Állítja, hogy a „*magyar nemzetnek a maga egészében is szentté kell lennie*” (s a szent nem többet és nem kevesebbet jelent, mint igaz, istenfélő embert) – mert minden népnek különböző, Isten bölcsessége által kijelölt, szent hivatása van.

A nemzetféltő és nemzetnevelő Makkai sokak megdöbbenésére (és persze megannyi személyes és közéleti csalódás után) 1936-ban elhagyta Erdélyt, és áttelepült Magyarországra, s felgyülemlett keserűséggel teli híres – *Nem lehet* című – cikkében kifejtette, hogy „a kisebbségi sors nem politikai lehetetlenség, vagy legalábbis nemcsak az, hanem *erkölcsi lehetetlenség*”; „legmélyebb gyökerében elviselhetetlen, mert *merőben ellenkezik az emberi méltósággal*, és ez az, amit Európa lelkiismeretének – ha ugyan van lelkiismerete – nem szabadna eltűrnie és nem lehetne elhordoznia.” (Hasonlóképpen fogalmazott Tamási Áron is 1941-ben: „Idegen uralom alatt élni az ember meggyalázásának egyik neme”; és Bibó István is 1946-ban: „*A kisebbségi élet megszűnik teljes értékű emberi élet lenni*, háttérbe szorított, nyomott léletté válik”; „a reményből élésnek ez az állapota pedig, ha a remény hamarosan nem valósul meg [...] *tartósan elviselhetetlen*.”) Makkai írása heves vitát váltott ki – a kisebbségi létparadoxon, a „non possumus” máig égető eszmecseréjét indította el –, mert az erdélyi szülőföldjükön otthon maradtoknak nyilvánvaló szükségük volt morális kitartásuk eszmei igazolására, s ezt elméletileg elsősorban az öntörvényű, autonóm konstitutív etiketika, a kantianus kategorikus imperatívusz önelvű posztulátumával kísérelték meg rögzíteni, kisebbségstratégiai önvédelmi reflexek mozgósításával „egyre inkább a tudatos *miként lehet* kérdését fessegetve” (Cseke Péter eszmetörténeti értelmezése szerint). A parancsoló hűség és ragaszkodás emblematisztikus (és tehát a klasszikus német filozófusra, Kantra utaló) kifejeződése Reményik Sándor válaszcikkében például így hangzott: „Az erkölcsi törvény mint magyar követelmény bennünk. A transzylván csillagok pedig felettünk. És semmi más. / Nekünk lehet – mert kell.” A „nem lehet”-tel szembeni heroikus pesszimista „ahogy lehet” Reményiknél versben is kifejeződik, mint ahogy előtte és utána másoknál is a dilemmatisztikus magyar sorsproblémákra adott válaszként számos helyen megjelenik: Arany János *Török Bálint* című balladisztikus históriás-krónikás énekében, *Hősökről beszélek* című poémájában Illyés Gyulánál („tartsd fenn magad, ahogy lehet!”), Szabó Pál *Ahogy lehet* című történelmi regényében („Fegyverrel, ravaszszággal, munkával: de megmaradni. Ahogy lehet” – prédikálta ennek kapcsán olyannyiszor a karizmatikus irodalomtörténész Czine Mihály is), majd Wass Albertnél („hogyan valahogyan megmaradjon a család, a magyar élet, a magyar gyermek és a magyar jövő. Ahogy lehet” – *Adjátok vissza a hegyeimet!*), de még napjaink kárpátaljai remekírójának, Nagy Zoltán Mihálynak *A sátán fattya* című regénytrilógiájában is („éli az életet, ahogy lehet”), illetve *Messze még az alkonyat* című „versesregény-variációjában” is („élni, végigélni / a teremő által beléjük plántált / életet, / tedd / te is / ezt, / ahogy lehet”). És a nevezetes 1943-as balatonszárszói találkozó záró előadásában Veres Péter is deklarálta: „Azt kell tennünk, amit minden életrevaló nép tett a történelem folyamán: *alkalmazkodni, hogy megmaradhassunk*. Ez minden más eszmei vagy világnézeti igazság előtt áll: *Megmaradni*. Ahogy lehet. S hogy lehet? Úgy, ahogy a nép nagy többsége hiszi, hogy lehet. Mert a hit nagy erő, a történelemben talán a legelső erő.” A későbbi évtizedek kommunista (és azon belül romániai) diktatúráját abszurd drámában (*Kétszemélyes*

tragédia) képletező Kányádi Sándor viszont ezt adja szereplői szájába: „Nem lehet így élni”, s válaszként, hogy „csak így lehet élni”; „és élni kell”. S a szovjet megszállás és önkényuralmi totalitarizmus idején a nagykunsági-pusztasági Körmendi Lajos is ezt posztulálja egyik frappánsan öntanúsító, „ars poetica”-szerű versében („a kunmadarasi támaszpont mellett elhaladva”): „Élni talán / nem lehet itt, / ámde muszáj”. De még az ezt az elvi lehetetlenséget felülíró etikai alaptézisnek is megvan a hagyományfolytonossága vagy analogonja: a képtelen ellentmondást, a logikailag feloldhatatlan dichotómiát vagy ontológiai apóriát Molter Károly szellemes, aforisztikus szentenciája már 1941-ben ekként ötvözte különös szintézisbe: „Nem lehet, természetesen, de ahogy lehet, folytatjuk az életünket!” S az erdélyi neoavantgárd áramlatokhoz is kapcsolódó Kenéz Ferenc később ugyancsak megrázó versfolyamba foglalja a gyötrelmes, sorskérdéses antinómiát: „miközben élni próbálunk, / ha tudni nem lehet, / miközben tudni próbálunk, / ha élni nem lehet” (*X Y Z*). Legújabbban, végletesen alogikus, ambiguus sűrítettséggel: „Így (nem) lehet élni” (Tandori Dezső: *tandori light*).

Ahogy tehát Makkai (paradox logizmáival és kiélesített szofizmáival) a legvégső nemzeti létproblémákat kavarta föl vitacikkében, *Magyar nevelés, magyar műveltség* című 1937-es könyvében szintén alapkérdést exponál: magyarság és emberség, identitás és humanitás, humanitás és divinitás egybefüggését. Kijelenti: „nem érte, az ő kedvéért, hanem önmagunkért kell európai nemzetnek lennünk. Ez, éppen ebből kifolyólag, valami egészen mást jelent, mint Európa utánzójának, szolgájának vagy éppen majmolójának lenni. Nincs szükségünk Európa bűneire, igazságtalanságaira, szeszélyeire, képmutatására, felfuvalkodottságára. Saját magyar jellemünk és szellemiségünk kifejtésére van szükségünk az európai kultúra valódi és örök értékeinek érvényesítése által. A mi európai feladatunk: embernek lenni – magyarul.” (Ugyanezt József Attila is hasonló önérzettel mondta: „Az emberiségnek éppen magyar mivoltunkkal tartozunk.”) És szinte szó szerinti egyezéssel visszhangzik ez a szentencia később Győry Dezsőnek, a felvidéki „vox humana” poétájának az akkor hetvenéves Fábry Zoltánt ünneplő emblematisz panegyricusában is: „példád soha meg nem fakul: / Európa voltál – magyarul”. S ez az erkölcsi nemzeteszme végigvonul történelmünkön. Babbitot idézve: „– Mit ér az ember, ha magyar? – kérdezte Ady Endre. De nem ő először, s nem ő utoljára. Azt mondhatnám: az egész magyar történelem ezt kérdezi. Amit Ady versével, szavaival, ugyanazt kérdezte Széchenyi egész életével. Nincs még egy élet, mely oly ellenállhatatlanul veti föl a »magyarság és emberség viszonyának problémáját.«” S néhány további példa minderre: „Mi az hát, ami a magyart emelheti? / Valóban nem más, mint az ész s erkölcs” (Berzsenyi Dániel); „Minden ember legyen ember / És magyar” (Vörösmarty Mihály); „Ha nem születtem volna is magyarnak, / E néphez állanék ezennel én” (Petőfi Sándor); „Testvéremül elfogadom, / Ki tiszta ember és magyar. [...] Kitáruul a felé karom, / Kit magyarrá tett értelem, / Parancs, sors, szándék, alkalom”; „Ember az embertelenségben, / Magyar az űzött magyarságban”; „Nagyot végezni mégis mi jövünk, / Nagyot és szépet, emberit s magyart” (Ady Endre); „Hát igenis lenni, lenni: elsősorban embernek és emberiesnek lenni, jó európainak lenni és jó magyarnak lenni” (Kosztolányi Dezső); „jövőt nevelni, embert és magyart” (Áprily Lajos); „Ember is; magyar is; magam is”; „adj emberséget az embernek. / Adj magyarságot a magyarnak” (József Attila); „Mennél mélyebben vagyok magyar, annál igazabban vagyok ember. A legfranciább franciák, a legnémetebb németek, a legoroszabb oroszok voltak azok, akik az egész emberiségnek is mondtak valamit” (Németh László); „Nem a mi dolgunk igazságot tenni, / A mi dolgunk csak: *igazabbá lenni*”; „Hát minden tárnát fel kell tární, // Ahol még érc van: emberi s magyar” (Reményik Sándor); aki „amíg embernek hitvány, magyarnak nem alkalmas” (Tamási Áron); „mindig magunkért, soha mások ellen” (Dsida Jenő); „a magyarság az én szememben, de a múlt magyarjai szemében is: a nemes gondolkodás és a nemes magatartás” (Veres Péter); „A magyar az, akinek jellemzésére azt mondhatjuk el, amit a tökéletes emberről gondolunk”; „Jó magyar az, aki emberi, jó tagja a magyar közösségnek” (Illyés Gyula); „én *ember* vagyok *magyar* és *Európa*” (Hervay Gizella); „EMBERNEK MAGYART, / MAGYARNAK EMBERIT!” (Utassy József); „Otthont teremtve küzdeni a véggel. // Másként nincs élet, ember és magyar” (Gál Éva Emese: *Hazátlanok millecentenáriuma*).

A fiatal erdélyi kutató, Nagy Zoltán *Makkai Sándor – Módszer, történelem, személyiség* című doktori disszertációja elsősorban a nyelvi-reflexív történelmi és hermeneutikai olvasástapasztalattal nyitja újra az életművet értékelő diskurzust. Legfőbb tézise a Makkai-szövegkorpusz szerves egységét állítja: „azt mondhatjuk, hogy például Makkai irodalmi munkássága nem függetleníthető azoktól a megnyilatkozásaitól, amelyek a kisebbségi létértelmezések kultúrpolitikai, társadalmi, teoló-

giai vonatkozásait hordozzák magukban”. Másfelől pedig finom értelmezésekkel mutatja ki a neokantiánus szubjektumfelfogás, a Böhm Károly-i axiológiai szubjektumfilozófia és a heideggeri egzisztenciálfelfogás alapvetéseinek bizonyos elvi-teoretikus inkongruenciáját Makkai eszmeiségében és a meghatározó korabeli erdélyi magyar filozófiában: „a történelem útján keresett szabadság lehetőségei, illetve a valósággal számot vető felelősség olyan értékalakzatokat képesek létesíteni, amelyek értelemtulajdonító gesztussal rendelkezhetnek egy, a mindennapjaiban és történelmi önképében folyamatosan elbizonytalanodó közösség létminőségének kiformalása során”. S így „megkockáztatható az az észrevétel, miszerint a neokantiánus értékparadigmára és a Böhm-féle axiológiai koncepcióra támaszkodó kisebbségi értelmiségi tudat könnyebben volt képes tájékozódni a kisebbségi identitást megtörő válságpillanatokban, hatékonyabb cselekvési lehetőségeket, etikai kötelezettségeket dolgozhatott ki magának, amelyeket a valóság elfogadását és a benne való *lenni-tudásra* törekvő emberi lehetőségeket hangsúlyozó egzisztencializmus pusztán a szabadság általános létfeltételeként gondolhatott el”. Az értekezés az emlékezetkultúra antropológiai szempontjait is érvényesítve hangsúlyozza például Kovács László szavait az *Erdélyi Helikon*ból: „Talán mindig is úgy volt: magát ünnepli az, aki a múlt napjait ünnepli meg. A maga megtisztult ideáljait szereti, amikor emlékezetében maga elé hozza a régi hősöket, fölmelegszik mellettük és jár a fény körül.” (Mintha csak Jan Assmann és mások felismeréseit hallanánk évtizedekkel korábbról az emlékezés szükségképpen jelenérdekű szubjektivitásáról és temporalitásáról.) S a dolgozatíró Bethlen Gábor megidézéséről is leszögezi: az „1929-es emlékünnepeket mi sem jellemezheti jobban, mint az emlékezetközösség azon eltökéltsége, hogy fölülkerekedjék a múlt és jelen közti áthidalhatatlan szakadékon”. Valóban, s itt viszont Pierre Norára is hivatkozhatunk, aki szerint „az emlékezhelyek azért létezhetnek, mert az emlékezetnek nincs már valódi közege” – hiszen kisebbségi körülmények között ez a korábban természetes miliőben megnyilatkozó kollektív kulturális memória kiváltképpen szüntelen külső és belső veszélyeztetettséggel és felőrlő fenyegetettséggel kell hogy szembenézzon és megküzdjön.

Az aktuális alapprobléma – egyik oldalán az affirmatív, transzcendentális identításerősítéssel, másikán az egzisztencialista heroikus pesszimizmussal –: hogy tehát végül is lehetséges-e vagy mégsem a kisebbségi lét elviselése? „Nem lehet” vagy „ahogy lehet”? A Makkai-életmű újabb kutatói szerencsésen nem egyszerűsítik le sem a kérdést, nemhogy a választ. A „veritas duplex”, a kisebbségi és magyar sorsparadoxon vagy apória ugyanis feloldhatatlan, illetve legalább kettős jelentésű. A Duna-deltát megjárt László Dezső szerint van „egy emberfajta, amelyiknek millió és millió egyedét valami megfoghatatlan hatalom arra kényszeríti, hogy akkor is magyarnak vallja magát, ha abból kára származik”. S ez hangzik Csoóri Sándor axiómájából is: „magyar az, aki az érdekei ellen is magyar akar maradni! A kérdés tehát nem faji, ahogyan sokan értelmezni szokták és szeretik, hanem filozófiai és erkölcsi.” Sütő András vallomásában Erdély „tizenegyedik parancsolata”, hogy itt „maradni kell akkor is, hogyha nem lehet”. (Olyasmi ez, mint amikor napjaink egyik neves irodalomkritikusa – Elek Tibor – azt írja, hogy mert nyilvánvalóan egyetemes, egységes magyar kultúrában gondolkodunk, határon túli magyar irodalom természetesen nincs: miközben látjuk, hogy van.) A töprengés tehát az emberé, az azt meghaladó belátás – és a transzcendentális eszmélkedés eredménye – pedig rajta túl, feltétlenül valahová magasabbra mutat.

IRODALOM

- Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet*, Atlantisz, Budapest, 2004.
- Nem lehet – A kisebbségi sors vitája*, szerk. CSEKE Péter, MOLNÁR Gusztáv, Héttorony, Budapest, 1989.
- Lehet – nem lehet? – Kisebbségi létértelmezések (1937–1987)*, szerk. CSEKE Péter, Mentor, Marosvásárhely, 1995.
- CSEKE Péter, *Metaforától az élet felé*, Kriterion, Bukarest–Kolozsvár, 1997.
- Csoóri Sándor, *Szálla alá poklokra*, Felsőmagyarország, Miskolc, 1997.
- DÁVID Gyula, *Erdélyi irodalom – világirodalom*, Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 2000.
- ELEK Tibor, *Magatartások és formák*, Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 2008.
- Mircea ELIADE, *A szent és a profán*, Európa, Budapest, 1987.
- FÁBIÁN Ernő, *A tudatosság fokozatai*, Kriterion, Bukarest, 1982.

- FÁBIÁN Ernő, *Az értelem keresése*, Századvég, Budapest, 1994.
- ifj. FEKETE Károly, *Makkai Sándor gyakorlati teológiai munkássága*, Debreceni Református Kollégium, Debrecen, 1997.
- ifj. FEKETE Károly, *Egyházunk egyik ébresztője: Makkai Sándor*, Kálvin, Budapest, 2001.
- ifj. FEKETE Károly, *Tudománnyal és a hit pajzsával – Válogatott Makkai-tanulmányok*, Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár, 2008.
- GÖRÖMBEI András, *Irodalom, nemzet, harmadik út*, Nap, Budapest, 2012.
- CS. GYÍMESI Éva, *Honvág a hazában*, Pesti Szalon, Budapest, 1993.
- CS. GYÍMESI Éva, *Colloquium Transsylvanicum*, Mentor, Marosvásárhely, 1998.
- HAMVAS Béla, *A világválság*, Magvető, Budapest, 1983.
- HANÁK Tibor, *Az elfelejtett reneszánsz*, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981.
- HEGEDŰS Loránt, *Újkantiánus és értékteológia*, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 1996.
- IMRE László, *Új protestáns kulturális önszemlélet felé*, Kálvin, Budapest, 2010.
- KÁNTOR Lajos, LÁNG Gusztáv, *Száz év kaland – Erdély magyar irodalmáról (1918–2017)*, Bookart, Csíkszereda, 2018.
- KARÁCSONY Sándor, *A magyar világnézet*, Széphalom Könyvműhely, Budapest, 2007.
- KOVÁCS László, *Az irodalom útján*, Révai, Budapest, 1941.
- KOZMA Zsolt, *Hit, egyház, nemzet, Makkai Sándor látásában*, Protestáns Szemle, 1992/1, 8–11.
- LAKNER Lajos, *Miért és hogyan olvassuk újra Makkai Sándor írásait?*, Hitel, 1998/12, 59–73.
- LÁNG Gusztáv, *Kivándorló irodalom*, Korunk Baráti Társaság, Komp-Press, Kolozsvár, 1998.
- LÁNG Gusztáv, *Látványok és szövegek*, Felsőmagyarország, Miskolc, 2006.
- LÁNG Gusztáv, *Kérdezz másképp...*, Parnasszus Könyvek, Budapest, 2015.
- LÁSZLÓ Dezső, *A kisebbségi élet ajándékai*, Minerva Művelődési Egyesület, Kolozsvár, 1997.
- K. LENGYEL Zsolt, *A kompromisszum keresése*, Pro-Print, Csíkszereda, 2007.
- MAKKAI Sándor, *Vallásos világbkép és életfolytatás*, Hungária Könyvnyomda, Besztercebánya, 1913.
- MAKKAI Sándor, *A vallás az emberiség életében. A vallás lényege és értéke I–II.*, Erdélyi Református Egyházkerület, Torda, 1923.
- MAKKAI Sándor, *Öntudatos kálvinizmus*, Soli Deo Gloria Szövetség, Budapest, 1925.
- MAKKAI Sándor, *Aratás*, Kultúra Könyvkereskedés, Losonc, 1926.
- MAKKAI Sándor, *A mi utunk*, Ifjú Erdély, Kolozsvár, 1929.
- MAKKAI Sándor, *Erdélyi szemmel*, Erdélyi Szépmíves Céh, Kolozsvár, 1932; *Ua.*, Kriterion, Kolozsvár, 2009.
- MAKKAI Sándor, *Egyedül*, Erdélyi Szépmíves Céh, Kolozsvár, 1934.
- MAKKAI Sándor, *Az élet kérdézet I–II.*, Révai, Budapest, 1935.
- MAKKAI Sándor, *Magyar nevelés, magyar műveltség*, Révai, Budapest, 1937.
- MAKKAI Sándor, *Örök Erdély*, Nemzeti Könyvtár, Budapest, 1940.
- MAKKAI Sándor, *Magyar fa sorsa*, Kriterion, Kolozsvár, 2003.
- MÁRKUS Béla, *Makkai Sándor: Magyarok csillaga = Mégis élünk – Trianon 100*, szerk. MEZEY Katalin, Orpheusz, Budapest, 2021, 325–332.
- MOLTER Károly, *Erdélyi rozsdá*, Mentor, Marosvásárhely, 2000.
- MÓRICZ Zsigmond, *Erkölcsei sarkantyú*, Szépirodalmi, Budapest, 1982.
- NAGY György, *Eszmé, intézmények, ideológiák Erdélyben*, Komp-Press–Polis, Kolozsvár, 1999.
- NAGY Zoltán, *Makkai Sándor – Módszer, történelem, személyiség*, doktori értekezés, kézirat, 2012.
- NÉMETH László, *Két nemzedék*, Magvető–Szépirodalmi, Budapest, 1970.
- Pierre NORA, *Emlékezet és történelem között*, Napvilág, Budapest, 2010.
- POMOGÁTS Béla, *A transzilvánizmus*, Akadémiai, Budapest, 1983.
- POMOGÁTS Béla, *Magyar irodalom Erdélyben (1918–1944) I–II.*, Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 2008.
- Sík Sándor, *Szent magyarság*, Szent István Társulat, Budapest, 1936.
- SÜTŐ András, *Létvégi hajrában*, Kossuth Egyetemi, Debrecen, 2006.
- VÁRKONYI Nándor, *Az újabb magyar irodalom 1880–1940*, Szukits, Budapest, 1942.
- VÉGH Balázs Béla, *Kanonizáció a kisebbségi irodalmakban*, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2005.
- VERESS Károly, *Egy létparadoxon színe és visszája*, Pro Philosophia, Kolozsvár, 2003.
- VITÉZ Ferenc, *Könyvek között*, Néző–Pont, 2008/18, 726–729.